

Rabušic, Ladislav

Česká společnost stárne

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. G, Řada sociálněvědná. 1992-1993, vol. 41-42, iss. G35, pp. [23]-52

ISBN 80-210-0925-X

ISSN 0231-5122

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/111558>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

LADISLAV RABUŠIC

ČESKÁ SPOLEČNOST STÁRNE*

Jedním z podstatných cílů transformace české společnosti od socialismu ke kapitalismu je přetvoření systému sociální politiky. V této snaze je nutno respektovat dva v současné době poněkud křížící se požadavky: vytvořit moderní systém asistenčního státu reflektující historický a kulturní vývoj české společnosti a respektovat možnosti zdrojů, jež je schopna transformující se ekonomika vytvářet.

Klíčovou oblastí sociální politiky je důchodové pojištění, neboť jeho systém se každodenně dotýká velkého množství obyvatel. Z tohoto důvodu je to systém finančně velmi náročný, takže jeho racionální koncepce je pro každou ekonomiku nesmírně důležitá. Jelikož je zřejmé, že důchodové pojištění je výrazně ovlivněno demografickou strukturou společnosti a jelikož je současně jasné, že česká společnost se z hlediska věkové struktury proměňuje tak, že postupně přibývají absolutní i relativní počty osob v důchodovém věku, je také zřejmé, že je zde založen aktuální sociální i sociologický problém. Řečeno stručně – česká společnost stárne. Snahou tohoto příspěvku je upozornit na některé momenty tohoto procesu. Nejdříve se budu zabývat analýzou demografického stárnutí ve světovém a českém měřítku, potom – na základě své vlastní populační projekce – ukázu poměrně rapidní zestárnutí české společnosti, jež je možno očekávat po r. 2010, a nakonec naznačím některé možné konsekvence, jež z toho vyplynou především v oblasti zaměstnanosti pro ekonomicky a sociálně se transformující společnost.

* Bádání na tomto tématu bylo umožněno díky stipendiu IREX ve Washingtonu, které mi dovolilo strávit akademický rok 1992/1993 na Woodrow Wilson School of Public and International Affairs Princetonské university. Mé poděkování patří také Ansley Coalemu a Ann Pebley z Office of Population Research za jejich pomoc při vypracování české populační projekce, Thomasi Holzmannovi, řediteli knihovny téhož pracoviště, jakož i Milanu Kučerovi za velmi cenné oponentské připomínky.

Demografické stárnutí

Z demografického hlediska stárnutí populace určité oblasti (regionu, státu, kontinentu apod.) znamená, jak známo, zvyšování počtu a (především) podílu osob ve věku nad 60 popř. 65 let¹ na úkor velikosti mladších věkových skupin. Jedná se tedy o významnou změnu v charakteru věkové struktury.

Z tohoto hlediska lidstvo naší planety stárne asi od poloviny 20. století. A demografové, sociologové, ekonomové, psychologové, lékaři – a především politikové – začínají být vystaveni problémům, které dosud neřešili. Poprvé totiž za celou dlouhou dobu své existence lidská populace naší planety díky změnám v režimu porodnosti a úmrtnosti zažívá proces, jemuž se říká demografické stárnutí. Čísla to dokumentují zcela jasně: V r. 1900 bylo celkově na naší zeměkouli asi 10 – 17 miliónů obyvatel ve věku 65 let a starších, což tehdy činilo asi 1% světové populace. Do r. 1950 se tento podíl zvýšil na 5%. V r. 1990 činil 6,2% a podle nejnovější projekce Světové banky (viz Bos et al., 1992) by se měl v r. 2030 tento podíl zvýšit na 11,3%. Do r. 2050 by pak měl akcelarovat na 15,1%, jež představují neuvěřitelných 1,5 miliardy osob (Bos et al., 1992; Olshansky et al. 1993). Lidí starších 60 let bude podle této projekce v r. 2030 asi 16%. V r. 2050 pak 20,3%, což v absolutních počtech znamená 2,05 miliardy lidí starého věku.

Stáří populace našeho globu je ovšem charakteristika se značným rozptylem. Demografickým stárnutím jsou a budou postiženy především postindustriální a industriální společnosti. Česká společnost patří – z hlediska populačního stárnutí – mezi ně. Jasnou ilustraci procesu stárnutí poskytuje tab. 1.

Stárnutí společnosti indikované charakterem věkové struktury samozřejmě závisí na minulých a současných trendech v porodnosti a úmrtnosti a také, tam kde je to podstatné, na mezinárodní migraci (zahraničním stěhování). Stárnutí pak může být produktem jednak zpomaleného růstu počtu mladých věkových skupin (jenž je způsoben nižší porodností), tento jev nazýváme relativním stárnutím, jednak ale i produktem zrychleného nárůstu počtů ve starších věkových skupinách způsobený rychlým poklesem úmrtnosti a prodlužováním střední délky života (k tomu viz Rabušič, 1993a), čemuž říkáme stárnutí absolutní. Nízká porodnost a nízká úmrtnost se ve vyspělých zemích vzájemně posilují a výsledkem je taková rychlost a takový rozsah stárnutí, na něž lidstvo není v podstatě připraveno.

¹ Demografické analýzy zabývající se stárnutím populace se liší ve stanovení hranice stáří. Některé publikace OSN např. běžně pracují s věkovou skupinou 65+, jiné studie, zabývající se stárnutím, považují za stáří věk 60+. Stanovení věku stáří je pravděpodobně významně ovlivněno faktem věku, v němž vzniká nárok na odchod do penze, jenž je, jak známo, v různých systémech sociálního zabezpečení jednotlivých zemí různý. Pro naši skutečnost má smysl chápat jako hranici stáří věk 60 let. Z mnoha důvodů však není možno se této hranici držet striktně: pro některá mezinárodní srovnání je užitečné pracovat s hranicí stáří 65+, pro jiná bude naopak třeba brát v úvahu i náš nízký věk odchodu do důchodu žen.

Tab 1: Věková struktura vybraných zemí světa

Země	1990			2030			
	Věková skupina			Věková skupina			
	0–14	65+	(60+)		0–14	65+	(60+)
Belgie	17,9	15,0	(20,7)		16,8	25,7	(32,2)
Dánsko	17,0	15,4	(20,2)		16,8	25,1	(32,1)
Finsko	19,5	13,3	(18,4)		17,4	24,9	(30,9)
Francie	20,1	13,8	(18,9)		17,2	23,8	(30,1)
Holandsko	17,6	13,2	(17,8)		16,6	26,1	(33,4)
Itálie	16,4	14,8	(20,6)		14,6	27,9	(35,9)
Japonsko	18,4	11,9	(17,3)		15,5	26,4	(33,0)
Kanada	20,9	11,3	(15,6)		17,6	24,2	(30,2)
Maďarsko	19,5	13,5	(19,3)		17,7	21,1	(26,8)
Německo	16,2	14,9	(20,3)		16,1	7,7	(35,3)
Norsko	18,9	16,4	(21,2)		17,6	22,9	(29,6)
Polsko	25,1	10,0	(14,8)		19,2	18,6	(23,3)
Rakousko	17,5	15,0	(20,2)		15,7	26,8	(34,5)
Švédsko	17,4	18,0	(22,9)		18,1	23,8	(30,0)
Švýcarsko	17,0	14,9	(19,9)		16,6	27,1	(34,0)
USA	21,6	12,3	(16,6)		18,3	22,4	(28,2)
Velká Británie	18,9	15,7	(20,8)		17,9	22,9	(29,6)
Česká republika	21,2	12,6	(17,7)		18,1	16,9	(22,3)
				Sc.1			
				Sc.4	15,1	20,9	(26,9)

Podobné mechanismy stojí také v základech stárnutí české populace. Česká populace začala být stárnoucí již po r. 1950, kdy podíl obyvatel starších 65 let překročil 8%, která je považována za hranici populačního stáří. Toto zestárnutí bylo převážně způsobeno zužováním základny věkové pyramidy, které mělo dvě příčiny: snižování porodnosti a stagnace ve vývoji úmrtnosti (především kojenecké) v průběhu šedesátých let. Od r. 1950 do r. 1970 se podíl starých osob zvýšil téměř o 4 procentní body. Avšak v období 1970–1990 se proces stárnutí české populace přerušil kvůli baby-boomu v polovině sedmdesátých let a kvůli snížení norozecké a kojenecké úmrtnosti.

Výrazné zestárnutí české populace je ovšem možno očekávat v průběhu příštích 40 let. To je závěr vyplývající nejen z mé vlastní populační projekce (viz Rabušic, 1993b), ale také např. z populační projekce Terplanu z r. 1992. Má projekce a projekce Terplanu se ovšem liší ve svých výchozích předpokladech. Zatímco Terplan vyšel ze současné úrovně plodnosti a úmrtnosti (viz Andrlc, 1993), já jsem se snažil – kromě takové varianty – také odhadnout budoucí vývoj plodnosti a úmrtnosti u nás na základě trendů evropského vývoje². Výsledky obou projekcí shrnuje tab.2.

² Výsledky mé populační projekce budou publikovány v Demografii (2/1994). Proto jen stručně. Projekci jsem zpracoval ve čtyřech variantních scénářích, které se liší v parametrech úrovně úmrtnosti a porodnosti. V této stati budu uvádět pouze výsledky dvou scénářů, scénáře 1 a scénáře 4, které z hlediska stárnutí české populace tvoří její určitou minimální (scénář 1)

Česká republika začne rychle stárnout po r. 2010, jak naznačuje obr. 1 a tabulka 3. V té době se totiž začnou dožívat šedesáti let početně silné generace narozených v letech 1941–1950.

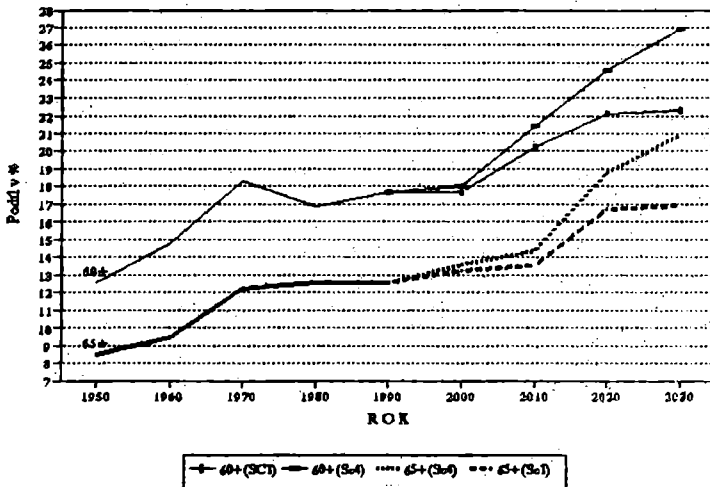
Tab. 2: Projekce počtu obyvatel ČR podle jednotlivých scénářů 1995–2030 a podle Terplanu

ROK	POČET OBYVATEL (v tisících)				TERPLAN
	S C Ě N Á Ř				
	1	2	3	4	
1990*	10364,1	10 364,1	10 364,1	10 364,1	10 273
1995	10 500,9	10 480,6	10 500,9	10 480,6	10 273
2000	10 546,3	10 405,6	10 560,6	10 419,9	10 317
2005	10 600,7	10 342,05	10 652,6	10 393,9	10 368
2010	10 628,5	10 292,5	10 724,25	10 388,3	10 355
2015	10 597,6	10 201,2	10 755,0	10 358,6	10 262
2020	10 538,9	10 056,7	10 781,85	10 299,65	10 133
2025	10 470,2	9 866,5	10 808,9	10 205,2	–
2030	10 387,8	9 641,55	10 838,2	10 091,9	–

* skutečnost

Pramen: vlastní výpočty Terplan (Andrle, 1993)

Obr. 1: Podíly populace starší 60 a 65 let v ČR 1950–1990 a 1990–2030

maximální (scénář 4) variantu. Detaily projekce jsou uvedeny v již zmíněné stati. Scénář 1 pracuje s předpokladem jen mírného zlepšení dosavadní úrovně úmrtnosti a s předpokladem střední úrovně porodnosti (tj. úhrnnou plodnost 1,8-1,9). Scénář 4 předpokládá postupné zlepšování úmrtnostních poměrů až na úroveň vyspělých zemí a spíše nižší úroveň porodnosti (1,75-1,55-1,7).

ČESKÁ SPOLEČNOST STÁRNE

Tab. 3: Zaznamenaný a projektovaný vývoj počtů a podílů hlavních věkových skupin v České republice v období 1950–2030 (v tis. a v %).

Rok	0–14		60+		65+	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1950	2 203	24,5	1 136	12,6	761	8,5
1960	2 436	25,5	1 414	14,8	910	9,5
1970	2 082	21,2	1 799	18,3	1 193	12,2
1980	2 414	23,5	1 733	16,8	1 369	12,6
1990	2 194	21,2	1 836	17,7	1 302	12,6
Scénář 1						
2000	1 996	18,9	1 869	17,7	1 406	13,3
2010	2 092	19,7	2 149	20,2	1 438	13,5
2020	1 929	18,3	2 331	22,1	1 759	16,7
2030	1 876	18,1	2 319	22,3	1 752	16,9
Scénář 4						
2000	1 855	17,8	1 878	18,0	1 414	13,6
2010	1 776	17,1	2 222	21,4	1 499	14,4
2020	1 704	16,5	2 535	24,6	1 938	18,8
2030	1 523	15,1	2 717	26,9	2 113	20,9

Pramen: vlastní výpočty

Z projektovaného vývoje populace České republiky vyplývá, že v r. 2030 je možno očekávat, že v naší populaci bude 22% (tj. 2 318 742) až 27% (2 716 650) osob starších 60 let nebo 17% (1 751 767) až 21% (2 112 890) osob ve věku 65 let a starších (viz tab. 1). Těmito podíly, stejně jako hodnotami tzv. indexu stárnutí (podíl populace ve věku 60+ na 100 osob mladších 15 let) – viz. tab. 4, se Česká republika jednoznačně řadí mezi populace s atributem „stárnoucí“. A jako taková bude pravděpodobně vystavena celé řadě problémů, na něž je potřeba se již dnes připravovat.

Tab. 4: Index stárnutí v ČR a v západní Evropě

	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2020	2030
Česká rep.	52	58	86	72	84	101	125	149	178
Záp. Evropa	60	65	74	88	110	118	138	154	160 (=2025)

Pozn.: Do západní Evropy nejsou zahrnuty státy jižní Evropy. Data západní Evropy pro období 1990–2025 jsou založena na projekci OSN z roku 1984, v níž byla podle mého názoru poněkud nadhodnocena úroveň projektované plodnosti v evropských zemích a naopak podhodnocen vývoj úmrtnosti ve vyspělých zemích, jež byl neuvěřitelně pozitivní. Údaje za ČR jsou z mé vlastní projekce, vysoké varianty stárnutí (viz text).

Pramen: Demographic Causes and Economic Consequences of Population Aging (1992)

Důsledky stárnutí jsou pro každou společnost mnohonásobné. K těm nejzávažnějším patří ty, že vznikne mohutná skupina ekonomicky závislé populace se specifickým životním stylem a specifickými potřebami v oblasti spotřeby, zdravotní péče, bydlení. Součástí staré společnosti bude i proměna sociálního klimatu (mentalita stárnoucí společnosti) a značné počty osamocené žijících jednotlivců, z nichž velký podíl tvoří díky nižší úmrtnosti ženy.

Z hlediska ekonomického jsou v naší situaci aktuální především následující dva okruhy problémů:

- 1) Jak naznačila diskuse o problematice populační politiky, jež proběhla na stránkách Demografie v r. 1990–1992, nemáme stále jasno do jaké míry se nízký nebo negativní populační růst promítá do celkového ekonomického růstu. Jelikož stárnutí populace je doprovodným jevem nízkého nebo negativního populačního růstu, může u mnohých proces stárnutí vzbudit obavy ze zpomalení ekonomického růstu.
- 2) Rostoucí počty starších obyvatel vzbuzují obavy, zda ekonomická zátěž ze zvyšujících se objemů starobních důchodů a výdajů na zdravotní zabezpečení bude vůbec zvládnutelná.

1. Nízký populační růst, stárnoucí populace a ekonomický růst

Výsledky mé populační projekce ukazují na stagnaci populačního růstu a později dokonce i na jeho úbytek: v případě scénáře 1 by měla být průměrná míra ročního růstu za celé projektované období 0,006%, v případě scénáře 4 by byla průměrná míra ročního růstu záporná: $-0,06\%$ ³. Je potřeba se takového populačního vývoje obávat?

Teze, že populační růst a s ním spojená mladá populace jsou ty pravé elementy ekonomického rozvoje, je mezi mnoha skupinami demografů a ekonomů poměrně silně zakotvena. O velký rozruch (a velkou nevoli, dlužno dodat) se naposledy postaral Julian Simon (1981) svou monografií Nejlepší zdroj (*The Ultimate Resource*), v níž všemožně argumentuje, že – velmi zhuštěně a zjednodušeně řečeno – vysoké počty obyvatel jsou tím nejlepším možným zdrojem řešení problémů, neboť čím více hlav v populaci, tím větší naděje na více rozumu a tím vyšší míra technologického pokroku. Práce mnoha demografů a ekonomů na druhé straně ovšem dokazují, že nízký populační růst nevede k ekonomickému poklesu. K tomuto závěru dospěl již před patnácti lety

³ Nenechajme se příliš znást těmito hodnotami, které jsou průměrem (a de facto vyhlazením kolísavého trendu celkového počtu obyvatel) za projektované období 40 let. Scénář 1 by produkoval mírný populační růst: z 1,036 milionu obyvatel v r. 1990 na 1,063 milionu v r. 2010 a na 1,039 milionu v r. 2030. Scénář 4 by znamenal mírný nárůst celkového počtu obyvatel do r. 2010 (1,039 milionu) a pak pozvolný pokles na výsledných 1,009 milionu do r. 2030. Detaily viz Rabušic (1994).

Espenshade (1978)⁴, nedávno pak Easterlin (1991), jenž na datech z jedenácti vyspělých zemí OECD sledoval křivky populačního růstu a křivky reálných příjmů na hlavu od r. 1870 do r. 1988. Z jeho grafů jasně vyplývá negativní vztah mezi ekonomickým růstem a populačním růstem (ekonomický nárůst je spojen s populačním poklesem), což ho vedlo k vyslovení závěru, že pokud by měl existovat kauzální vztah mezi těmito dvěma procesy, pak je pravděpodobné, že je to vývoj příjmů na hlavu, jenž ovlivňuje (prostřednictvím porodnosti a migračního chování) populační růst a ne naopak. Cutler et al. (1990) vyslovili na základě analýz demografických a ekonomických trendů opatrný závěr, že pomalejší populační růst pravděpodobně zvyšuje, nikoli redukuje, růst produktivity. V našich podmínkách by proto – a o tom jsem přesvědčen – stagnující či zmenšující se počet obyvatel nemusel být vůbec na překážku ekonomickému rozvoji.

Obecně platí, že výkonnost ekonomiky je závislá na jejích vstupech, tedy výrobních faktorech, jimiž jsou přírodní zdroje, práce a kapitál. Budeme-li abstrahovat od přírodních zdrojů, je zřejmé, že výkonnost ekonomiky závisí na vztahu mezi prací a kapitálem. Teoreticky platí, že čím je vyšší kapitálová vybavenost na jednotku práce, což je možno vyjádřit vztahem:

kapitál

práce

tím vyšší bude i výkonnost ekonomiky. Stejně tak ovšem platí, že výkonnost ekonomiky záleží i na tom, kolik připadá pracovníků na jednotku kapitálu:

práce

kapitál

Ekonomický vývoj je potom – velmi zjednodušeně řečeno – založen na rozšiřování kapitálu a děje se prostřednictvím vývoje dokonalejší infrastruktury, prostřednictvím poskytování lepších pracovních prostředků, zaváděním nových technologií, nabízením vyššího vzdělání apod. Pokud objem pracovní síly příliš vzroste, musí se – při snaze pouze o udržení stejného tempa ekonomického růstu – adekvátně zvýšit objem kapitálu. Pokud se naopak objem pracovní síly zmenší, je snazší ji vybavit adekvátním kapitálem pro dosažení ekonomického růstu (Yaukey, 1985).

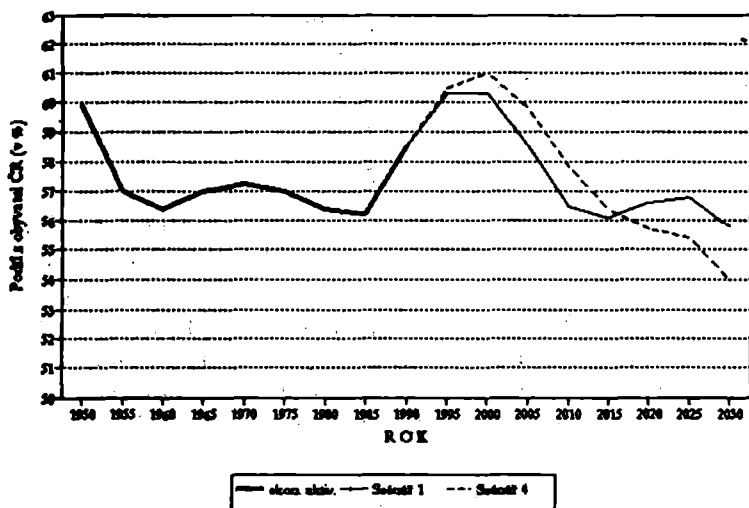
Na základě těchto úvah je zřejmé, že je třeba od sebe oddělit dvě skutečnosti: vývoj počtů obyvatel ve věku ekonomické aktivity (a počtů skutečných pracovních sil) a jejich stárnutí, a vývoj a stárnutí obyvatelstva jako celek.

⁴ Říká zcela jednoznačně: „... přehled nedávné literatury o ekonomických implikacích zpomaleného populačního růstu v průmyslových zemích naznačuje, že bohatství národa závisí v mnohem větší míře na moudrosti jeho ekonomických politik než na v pozadí stojících (underlying) demografických trendech... Vcelku vzato, nižší fertilita - dokonce fertilita na záchovné hranici reprodukce - může být pro společnost ekonomicky výhodnější než průměrná velikost rodiny, řekněme, třech dětí“ (Espenshade, 1978:667).

1.1 Vývoj počtu ekonomicky aktivního obyvatelstva a jeho stárnutí

Z grafu na obr. 2 je vidět, že podíl obyvatel ve věku ekonomické aktivity se u nás v nejbližších letech zvýší přibližně o 5%, po r. 2000 začne opět klesat, aby se v r. 2015 dostal na úroveň r. 1985. Na ní se do r. 2030 buď udrží (scénář 1), nebo začne klesat (scénář 4). Krátkodobé zvýšení počtů obyvatelstva ve věku ekonomické aktivity do r. 2000 může způsobit přechodné potíže: Problém české transformující se ekonomiky totiž spočívá v tom, že její schopnost vybavit existující pracovní sílu adekvátním kapitálem je v současné době (po letech socialistické stagnace, kdy díky mohutným přerozdělovacím procesům byly kapitálové investice nedostatečné a navíc neracionální) značně omezena. Nedostatek kapitálu na restrukturalizaci ekonomiky spolu s mírným, asi pětiprocentním, nárůstem osob ekonomicky aktivního věku vytváří v nejbližším časovém horizontu bohužel mnohé předpoklady pro určitou (vyšší, tedy 10–15%) míru nezaměstnanosti.

Obr. 2: Vývoj podílu obyvatel ČR ve věku ekonomické aktivity 1950–2030

Empiricky se pokusili změřit efekt demografických změn na růst produktivity práce již zmínění Cutler et al. Z dat z vyspělých průmyslových zemí z období 1960–1985 zjistili, že mezi růstem produktivity práce a růstem pracovní síly je negativní korelace. Čím vyšší byl růst pracovní síly, tím nižší byl růst produktivity práce. Jednoduchá regrese pak odhalila, že jednaprocentní roční úbytek pracovních sil vedl ke zvýšení produktivity práce o 0,62 procentního bodu za rok ($y = -0,62$). Vysvětlení tohoto vztahu nacházejí Cutler et al. v tvrzení ekonomů, že nedostatek pracovních sil je mocným impulsem pro inovace, jež činí produkci efektivnější.

Okamžitě se samozřejmě nyní nabízí otázka: Platí totéž i u nás? V optice prognostické se domnívám, že s postupem ekonomické transformace budeme nalézat stejný vztah i u nás. V systému reálného socialismu to ovšem bylo jinak.

V každé společnosti je růst počtů osob vstupujících na trh práce závislý především na úrovni porodnosti, která existovala před 10–15 lety. Zdá se, že v normálních společnostech, jak ukázal Easterlin (1987), je obvyklé, že fertilita je inverzně asociována s relativní velikostí kohorty a naopak pozitivně spojena s ekonomickými možnostmi dané kohorty. Jelikož členové velké kohorty spolu soupeří o zdroje, jichž se jim dostává v menší míře, než v případě malých kohort, je možnost jejich ekonomického blahobytu více limitována, než je tomu u příslušníků kohort malých. Velké kohorty proto často mají nižší počty dětí – a naopak kohorty malé vyšší počty dětí. Kdybychom byli normální společností, mohli bychom očekávat, že populační kohorta vzednutá populační vlnou v letech 1974–1977, přinese, v souladu s Easterlinovými závěry, ve druhé polovině devadesátých let nízkou porodnost.

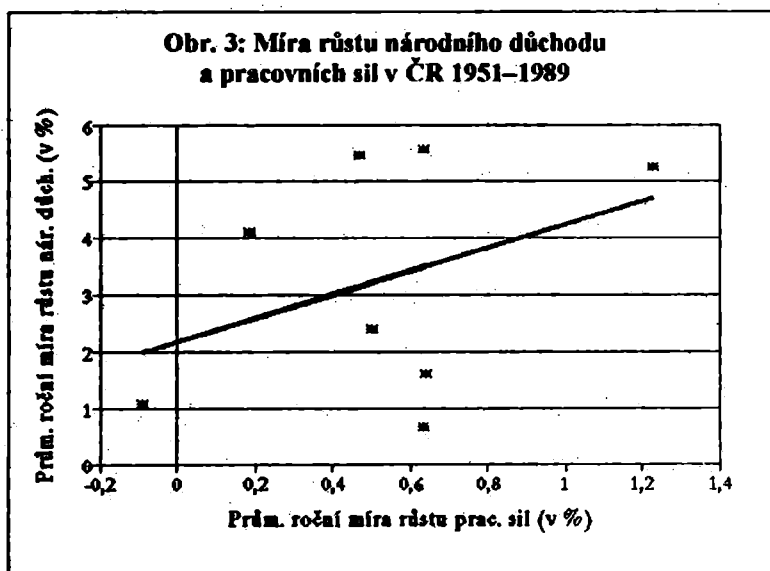
Za socialismu byla porodnost střídavě vysoká a nízká (o čemž mimo jiné svědčí např. tvar naší věkové struktury). Jak ukázal Carlson (1992) s pomocí teorie Já-nose Kornaie (1982) „měkkých nákladových omezení“ (*soft budget constraint*) státních socialistických podniků, ve východní Evropě to byl nevyhnutný důsledek existence socialistických ekonomických struktur. V zemích státního socialismu totiž platilo, že velké kohorty se vyznačovaly vyšší porodností a malé kohorty porodností nižší. Trik podle Kornaie spočíval v tom, že socialistické podniky nebyly, jak známo, dostatečně silně tlačeny finančně k efektivitě produkce, neboť stát garantoval jejich existenci a vždy, když bylo potřeba, dorovnal chybějící profit (tudíž „měkká nákladová omezení“). Jediným omezením byly zdroje produkce – a mezi nimi především pracovní síla. Proto onen neustálý hlad socialistických podniků po pracovní síle („nejsou lidi“). Když vstoupila do pracovního procesu početná populační kohorta, říká Kornai, znamenalo to, že podniky mohly zaměstnat větší počty pracovníků, a tím také, díky podmínkám extenzivního systému, jenž byl v těchto zemích typický, zvýšit svou produkci. Současně se ovšem i zvýšila poptávka po zboží, kterou výroba díky dalšímu přílivu pracovníků početné kohorty byla schopna i při své neefektivnosti relativně uspokojit. Výsledkem byl mírný ekonomický „boom“, během něhož se míra nedostatkovosti zboží zmínila a pro populaci nastaly snazší časy. Odpovědí pak byla, nyní již zcela v duchu Easterlinových generalizací o pozitivní vazbě fertility s ekonomickými možnostmi kohorty, vyšší míra porodnosti.

Když na druhé straně byla ovšem početná kohorta po nějaké době následována kohortou nepočtenou, všechny zmíněné účinky se obrátily. Malé přílivy pracovníků do pracovního procesu zvýraznily chronický nedostatek zaměstnanců, což v systému extenzivního hospodářství vedlo automaticky k poklesu výroby a ekonomika se dostala do období stagnace. Stagnace znamenala neuspokojenou spotřební poptávku, což populace vnímala jako ekonomickou krizi. Její odpovědí byla odkládání početí a nižší počty dětí. Celý proces byl navíc podle Kornaie ještě umoc-

něh úrovni státních investic, jenž přispěl k jeho cykličnosti. Během expanzivní fáze, zprostředkovanou početnou populační kohortou nových pracovníků, se postupně začalo nedostávat státních investic nutných k živění rozvíjejících se potřeb výroby a spotřeby. Vyvíjející se zárodky recese a stagnace pak byly znásobeny nástupem méně početných kohort (způsobené cykličností vysoké a nízké porodnosti). Jak Kornai doložil, během stagnace se ale opět podařilo postupně akumulovat zásoby státních investičních fondů, což spolu s nástupem nových početných populačních ročníků odstartovalo další ekonomickou expanzi.

Carlson (1992) zdůrazňuje, že Kornaiova analýza přesvědčivě ukazuje, že za socialismu byla početná pracovní síla životně důležitým faktorem ekonomické expanze. Korelace mezi počtem pracovních sil a výkonem ekonomiky by tedy měla být, na rozdíl od vyspělých zemí, pozitivní.

Testovat tuto hypotézu prostřednictvím empirických dat není složité. Z údajů statistických ročenek jsem jako indikátor výkonu národní ekonomiky zvolil hodnoty vytvořeného národního důchodu v letech 1951-1989. Kvůli srovnatelnosti cen za celé toto období jsem ovšem musel pracovat s pětiletými obdobími (1951-1955, 1956-1960 atd.), v nichž jsem vždy vypočítal průměrnou roční míru růstu. Stejným způsobem jsem ve stejných obdobích vypočítal i průměrnou míru růstu pracovních sil. Řešení pomocí bivariační regrese přineslo tento výsledek. (viz obr. 3).

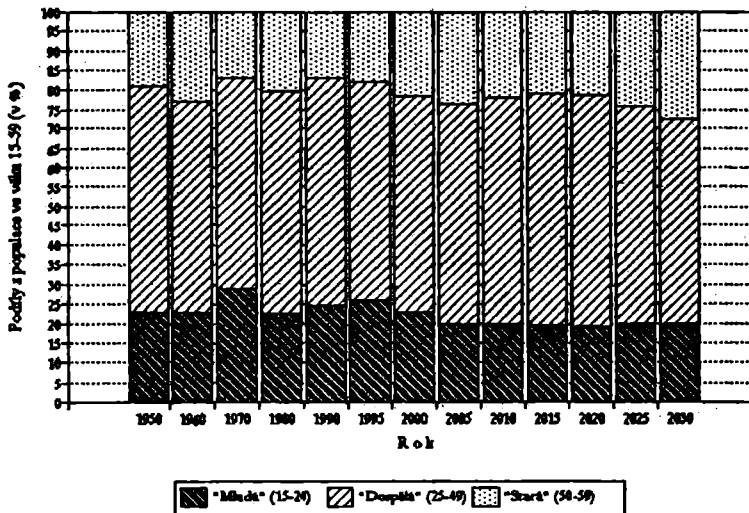
Korelace byla nízká ($r = 0,38$), nicméně pozitivní, tedy růst pracovních sil stimuloval i výkon ekonomiky. Jednoprocentní zvýšení počtu pracovníků v české ekonomice za rok způsobilo podle řešení lineární regresi i růst národního důchodu o 2,1 procentních bodů ($y = 2,1$). Jak je ovšem z obrázku patrné, regresní řešení není právě nejvhodnější ($R^2 = 0,15$). Nicméně je asi možno konstatovat, že česká

empirická data Kornaiovu hypotézu nevyvracejí a činí ji tak v našich podmínkách pravděpodobnou.

Zdá se tedy, že je možno vyslovit následující závěr: jelikož po r. 2000 se průměrná míra ročního přírůstku obyvatel ve věku ekonomické aktivity změní z 0,48% (v dekádě 1990–2000) na –0,57% v dekádě 2000–2010 a na ní se by měl podle scénáře 4 udržet až do r. 2030 (podle scénáře 1 by v dekádě 2010–2020 měla být míra růstu –0,08% a v dekádě 2020–2030 pak –0,28%) a jelikož je i reálná šance, že po r. 2000 naše ekonomika nabude charakter normálně fungující ekonomiky, v níž platí negativní vztah mezi růstem pracovních sil a výkonem ekonomiky, není třeba se úbytku pracovních sil z hlediska ekonomické produkce v české republice obávat.

Stárnutí pracovní síly je jiný problém. Existují mnohé hypotézy, že stárnoucí pracovní síla je méně produktivní, neboť má celkově nižší vzdělanostní úroveň než mladá pracovní síla, která teprve nedávno ukončila své vzdělání, což může údajně být v dynamicky se vyvíjející společnosti skutečný problém. Rovněž byly vysloveny hypotézy, že míra inovací a technologického pokroku se se stárnoucí pracovní silou snižuje, neboť prý věk a kreativita jsou negativně asociovány. Se stárnoucí pracovní silou bývá spojována i domněnka nižší pracovní mobility – ekonomové tvrdí, že starší pracovníci jen neradi mění své zaměstnání, což může v dynamické ekonomice vést ke strukturální nezaměstnanosti. Konečně stáří pracovní síly je také považováno za problém z toho důvodu, že starší pracovníci jsou obvykle ve vedoucích pozicích; pokud převažují nad mladými pracovníky, mohla by prý vzniknout situace, že bude příliš mnoho vedoucích (úporně se držících svých pozic) a málo pracovníků (Yaukey, 1985).

Obr. 4: Vývoj struktury populace 15–59 v ČR v období 1959–2030, Scénář 4

Mezinárodní organizace práce (ILO) dělí pracovníky z hlediska věku do tří kategorií: „mladé“ (15–24), „dospělé“ (25–54) a „staré“ (55–64). Přidržíme se tohoto dělení s malou úpravou: v našich podmínkách (z hlediska nároku na odchod do důchodu) definujeme jako „dospělou“ pracovní sílu skupinu 25–49 letých a „starou“ 50–59 letých. Na obr. 4 můžeme sledovat, jak se proporce těchto skupin vyvíjely a jaká je jejich projekce⁵.

Z obrázku je zřejmé, že česká pracovní síla po r. 1990 zestárne ve dvou vlnách. Nejprve se podíl „staré“ pracovní síly zvýší z 18% v r. 1990 na 23% v r. 2005. Další zestárnutí nastane pak po r. 2025, kdy se tento podíl zvýší na 24% resp. 28%. Podíly mladé populace se budou po r. 2005 konstatně pohybovat na přibližně 20%. Proporce v r. 2030 sice již naznačují stárnutí pracovní síly (20% : 52% : 28%), avšak jelikož žádná z výše uvedených hypotéz o efektech staré pracovní síly, jak informuje Espenshade (1978), nemá empirickou podporu, není nutno se ani v tomto ohledu znepokojovat.

2. Vyšší počty starých obyvatel a sociální zabezpečení

Tab. 5: Zaznamenaný a projektovaný vývoj počtů a podílů hlavních věkových skupin v ČR v období 1950–2030 podle projekce Rabušice a Terplánu (v tis. a %)

Rok	0-14		M 15-59 15-54				M 60+ 15-54											
	abs.	†	abs.		†		abs.		†									
1950	2 203	25	5 303	60	1 393	16												
1960	2 436	26	5 392	56	1 739	18												
1970	2 082	21	5 613	57	2 115	22												
1980	2 414	23	5 806	56	2 072	20												
1990	2 194	21	6 061	58	2 109	20												
Pro- jekce	Sc 1		Sc 4		Terp.		Sc 1		Sc 4		Terp.		Sc 1		Sc 4		Terp.	
	abs.	†	abs.	†	abs.	†	abs.	†	abs.	†	abs.	†	abs.	†	abs.	†	abs.	†
1995	1 985	19	1 965	19	1 956	19	6 336	60	6 336	60	6 270	61	2 179	21	2 179	21	2 047	20
2000	1 996	19	1 855	18	1 979	19	6 354	60	6 358	61	6 280	61	2 197	21	2 206	21	2 058	20
2005	2 060	19	1 801	17	2 063	20	6 199	58	6 212	60	6 114	59	2 341	22	2 381	23	2 191	21
2010	2 092	20	1 776	17	2 081	20	6 006	57	6 007	58	5 913	57	2 531	24	2 605	25	2 361	23
2015	2 026	19	1 769	17	1 975	19	5 949	56	5 838	56	5 868	57	2 623	25	2 751	27	2 419	24
2020	1 929	18	1 704	17	1 835	18	5 960	57	5 740	56	5 888	58	2 650	25	2 856	28	2 410	24
2025	1 872	18	1 603	16	-	-	5 943	57	5 650	55	-	-	2 655	25	2 952	29	-	-
2030	1 876	18	1 523	15	-	-	5 760	56	5 451	54	-	-	2 716	26	3 118	31	-	-

⁵ Jelikož rozdíly mezi scénářem 1 a scénářem 4 jsou v těchto věkových skupinách jen minimální, uvádím pouze scénář 4.

Jak jsme již konstatovali, stanou se zvyšující se počty starých obyvatel výraznou skutečností po r. 2010 (viz obr. 1). V našich podmínkách ovšem nejsou údaje o proporcích věkových skupin starší 60 nebo 65 let z hlediska problémů ekonomiky a sociální politiky tak zcela relevantní, neboť náš věk odchodu do důchodu se, jak známo, s těmito věkovými kategoriemi nekryje. Z tohoto důvodu je třeba pro potřebu analýzy českých podmínek pracovat s kategoriemi věku ekonomicky neproduktivních (0–14), věku ekonomicky produktivních (15–59 u mužů a 15–54 u žen) a věku ekonomicky postproduktivních (60+ u mužů a 55+ u žen). Strukturu těchto hlavních věkových skupin ukazuje tab. 5.

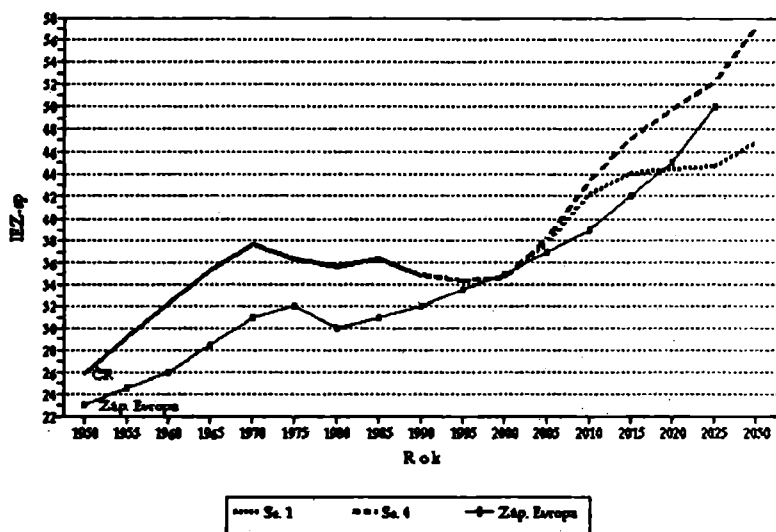
Podíl potenciálních důchodců se, jak vidno, zvýší z 20% v r. 1990 na 26%–30%. V absolutních počtech to znamená zvýšení z 2,109 milionu v r. 1990 na 2,716 milionu až 3,118 milionu v r. 2030. A zde je jádro problému. Je mýtem převažujícím v naší populaci, že každý z nás si pravidelnými odvody z příjmu vytváří svou finanční rezervu na důchod. Není tomu tak. Celý systém je založen na průběžných platbách (tzv. *pay-as-you-go system*), kdy nynější ekonomicky aktivní, v rámci sociální solidarity, financují dnešní důchodce a věří, že příští ekonomicky aktivní generace zase bude financovat je. Tento systém skvěle funguje v situaci, kdy podíly aktivní populace jsou vzhledem k podílům populace postaktivní ve výrazné převaze. S proměnou těchto relací se mění tzv. index ekonomického zatížení (nebo též index ekonomické zátěže) starou populací (IEZ_{SP}^6), jehož hodnoty říkají, kolik důchodců připadají na sto pracujících. Jak je vidět z obr. 5, demografický vývoj v příštích 40 letech způsobí podstatné zvýšení zátěže

⁶ IEZ se vypočítává jako podíl ekonomicky neaktivní populace na 100 osob ekonomicky aktivních. Má ovšem různé podoby. Buď se vyjadřuje jako IEZ staré populace (IEZ_{SP} se pak rovná počtu důchodců na 100 osob ekonomicky aktivní) nebo jako IEZ mladé populace (IEZ_{MP} je pak podílem počtu mladých osob v předproduktivním věku na 100 osob ekonomicky aktivních) nebo konečně jako celkový IEZ, kdy IEZ_C je roven sumě populace ekonomicky předaktivní a postaktivní na 100 osob ekonomicky aktivních. Při užívání indexů ekonomické zátěže v mezinárodních komparacích musíme být ovšem opatrní. V různých zemích se totiž jednotlivé věkové kategorie definují různě. Někdy se pracuje se skupinou 15–59 (v tom případě jsou příslušné relevantní kategorie pro výpočet indexů, 0–14 a 60+), jindy se ekonomicky aktivní populace definuje jako populace stará 15–64 let. Často se také ekonomicky předproduktivní populace definuje jako věková skupina 0–19 (čímž se ekonomicky aktivní posunují do věku 20–64), což odráží fakt, že reálný nástup na trh práce je v dnešní mladé generaci díky prodlužujícímu se vzdělání skutečně kolem dvacátého roku věku. V naší situaci je vše ještě poněkud složitější, neboť my musíme brát v úvahu nízký věk odchodu do důchodu žen, a proto je česká ekonomicky aktivní populace definována jako součet populace žen 15–54 a mužské populace 15–59. Je třeba na tomto místě upozornit, že všechny takto definované indexy mají jen orientační hodnotu, neboť definovat ekonomicky předaktivní, ekonomicky aktivní a ekonomicky postaktivní populaci věkem není tak zcela přesné: mnozí z věkové skupiny ekonomicky aktivních nepracují a naopak, mnozí z důchodců stále ještě pracují. Velká míra nepřesnosti je pak u skupiny ekonomicky předproduktivních, kde je obtížné odhadnutelné, které věkové vymezení (0–14 či 0–19) je z hlediska jejich skutečné ekonomické aktivity či neaktivity adekvátnější. Celkově jsou počty v jednotlivých kategoriích zatíženy pravděpodobně značnou chybou, a tak jsou všechny hodnoty IEZ skutku jen indikací ekonomické zátěže dané populace.

ekonomicky aktivní populace staršími osobami: z 35 důchodců v r. 1990 na 47–57 v r. 2030.

To jsou vskutku vysoké počty a někteří naši odborníci již vyslovili obavy, že takové zatížení náš dosud existující systém sociálního zabezpečení neuneseme (viz např. Klimentová, Skývová, 1992 nebo Dostál, 1993). Pro srovnání: nejvyšší IEZ_{sp} v západoevropských zemích (počítán pro populaci starší 60 let a věk ekonomické aktivity 15–59 u obou pohlaví) by měl být v r. 2025 ve Švýcarsku (59,5) a Holandsku (55). Průměr pro západní Evropu (bez zemí jižní Evropy) je projektován pro rok 2025 na 50 (Stolnitz, 1992).

Obr. 5: Vývoj IEZ_{sp} v ČR v 1950–2030 podle Scénáře 1 a 4

Řešení tohoto demografického problému je, jak se shodují zahraniční ekonomové, teoreticky v podstatě trojí: (1) prostřednictvím vyššího ekonomického růstu, (2) prostřednictvím snížení výše důchodů a redukce životní úrovně důchodců, (3) prostřednictvím zvýšení důchodového věku, které povede k vyššímu podílu starých osob v ekonomicky aktivní populaci.

(1) Ekonomický růst spočívá na růstu produktivity práce, která umožní udržet budoucí vyšší počty důchodců na současné úrovni ekonomického zatížení. Podmínkou a součástí ekonomického růstu je i zvýšení úrovně osobních úspor a domácích kapitálových investic. Ze všech těchto důvodů je toto řešení, byť považováno za ideální, velmi obtížně realizovatelné. Především, ekonomický růst je funkcí celkové fiskální a ekonomické politiky státu a jeho realizace naráží na celou řadu komplikujících faktorů, které se nedají ovlivnit jen politicky. Rovněž vytváření dostatečně velkých fondů pro financování penzijních programů s sebou vždy nese potřebu zvyšování daňového zatížení populace, což při nepopulárnosti takových opatření je vždy politicky obtížným krokem.

(2) Snížení důchodů by bylo opatřením s velmi problematickými následky pro ekonomiku. Redukce výše důchodců by znamenala reálně nižší hladinu příjmů, jež by vedla k nižší úrovni spotřeby a úspor a k celkově snížené životní úrovni. Což při predikovaných počtech starých osob by pro politickou elitu znamenalo téměř sebevraždu.

(3) A tak se jako z nejschůdnějších řešení, které umožní vyhnout se nepříjemným škrtům v oblasti sociálního zabezpečení, jeví varianta zvýšení věku, v němž vzniká nárok na starobní důchod. Ani toto řešení není zela bez problémů. Tím největším je velikost nabídky a poptávky pracovních sil ve starém věku – především však její poptávkové části. Existence pracovních míst pro staré občany je určitým indikátorem zdraví ekonomiky. V ekonomikách, jež nekypí zdravím, jsou staří pracovníci těmi posledními, kdo nacházejí zaměstnání, ale současně těmi prvními, kteří jsou propouštěni.

Avšak i v případech, kdy míst je dostatek nebo mohou být poměrně snadno vytvořena, existuje problém nabídky. Do jaké míry změny ve věku, v němž vzniká nárok na důchod, a změny v důchodovém systému, jež mají stimulovat pracovníky k pozdějším odchodům do důchodu, mohou ovlivňovat rozhodnutí starých lidí dále pracovat? Ve hře jsou totiž otázky práce či volného (důchodového) času, obtiže vyplývající ze změny zaměstnání v pozdním věku a celkové mobility staré pracovní síly, zdravotní stav starých pracovníků, jejich vzdělanostní úroveň atd.

I v českých podmínkách je řešením, zdá se, zvýšení věku odchodu do důchodu. Snížení životní úrovně důchodců si nemůžeme dovolit praktikovat, a ekonomický růst je u nás do jisté míry podmíněn tím, jak se podaří snížit zátěž výdaji na důchody, tedy právě vyšší důchodového věku. Ten je u nás velmi nízký (především u žen) a jeho zvýšení tedy bude nezbytné. Vždyť např. v Dánsku a Norsku odcházejí jak muži, tak ženy do důchodu v 67 letech, v USA, Kanadě, Finsku, Holandsku, Portugalsku či Švédsku v 65 letech; v mnoha dalších zemích pak většinou muži v 65 a ženy buď v 62 – např. ve Švýcarsku, či Portugalsko – nebo v 60 letech: např. v Rakousku, Řecku, Belgii, Francii (Early, 1992). V Německu se od r. 2001 postupně zvýší věk odchodu do důchodu na 65 let pro obě pohlaví, v USA bude po r. 2002 postupně zvýšen na 67 let. Úvahy na zvýšení důchodového věku české populace se již objevily v našich denících a bylo možno naleznout i první odborné náznamy rozborů tohoto tématu (viz Klimentová, Skývová, 1992 nebo Dostál, 1993). Domnívám se ovšem, že zvýšení důchodového věku je téma příliš vážné a sociálně citlivé na to, aby ho bylo možno obejít bez širší diskuse jak odborné, tak i laické veřejnosti.

Při rozhodování o tom, jak stanovit důchodový věk je totiž třeba odpovědět několik důležitých otázek:

(1) Má být věk odchodu do důchodu mezi muži a ženami rozdílný? Domnívám se, že v moderní společnosti nikoliv, že tedy muži a ženy by u nás měli odcházet do důchodu ve stejné věku. Především z toho důvodu, že takové opatření je v souladu s rasantním a oprávněným požadavkem žen na maximálně možnou rovnost mezi pohlavími. Ostatně v zemích Evropského společenství je dnes již

nemožná existence takových zákonů, které by ve světě práce mohly vyúsťovat v diskriminaci podle pohlaví. Různý věk nároku na penzi tuto diskriminaci zakládá. Z tohoto důvodu se mi nezdá vládou navrhované řešení změn ve věku odchodu do důchodu, jež znovu činí rozdíl mezi věkem mužů a žen, sociálně čisté.

Dalším důvodem pro stejný věk odchodu do důchodu mužů i žen by mělo být to, že ženy se i nás, jako jinde ve světě, dožívají vyššího věku než muži: u nás tato diference – z hlediska naděje dožití ve věku 60 let – činí přibližně 5 let. Sociálně relevantní námitka proti tomuto argumentu, že stejný věk odchodu do důchodu mužů a žen způsobí to, že z důvodů staršího věku ženichů než nevěst při sňatku budou manželé již v důchodu, zatímco jejich manželky budou ještě pracovat je lichá, neboť jednak sňatky u nás stále více tíhnou k věkové homogamii (tzv. partnerským sňatkům), jednak je možno vypracovat systém s možností pružného odcházení do důchodu.

(2) Při stanovování věku odchodu do důchodu je důležité si položit otázku, jak se bude u nás pravděpodobně vyvíjet úmrtnost, naděje dožití a celkový zdravotní stav české populace (viz Rabušic, 1993c). V současné době je zdravotní stav obyvatelstva nedobrý, úmrtnost je u nás nepříznivá (především mužů středního věku) a naděje dožití nízká (68,1 u mužů a 75,6 u žen v r. 1991). S pomocí metody, kterou vypracoval Ansley Coale a Guang Guo (1991) v Princetonu, jsem vypočítal, že naděje dožití při narození by mohla být v r. 2030 mezi hodnotami 79,1 (ženy) a 69,7 (ženy) u tzv. méně optimistického úmrtnostního předpokladu a hodnotami 82,6 (ženy) a 76,3 (muži) u varianty úmrtnostně optimistické. Je samozřejmé, že tyto podstatné rozdíly naděje dožití v jednotlivých úmrtnostních scénářích by měly být vzaty v úvahu při stanovování penzijního věku.

(3) Je možné, že nízké stanovení věku odchodu do důchodu činí populaci psychicky a sociálně předčasně zestárlou a že tedy zvýšení důchodového věku umožní její „omládnutí“? Z mých sociologických pozorování životních stylů důchodců ve vyspělých zemích (Holandsko, Velká Británie, Dánsko, USA) a z jejich srovnání s našimi (zdůrazňuji, že se jedná pouze o sociologické impresy, jež nejsou podloženy daty, navíc jsme si vědomi rozdílnosti v životním stylu) jsem dospěl k závěru, že definice věku, kdy člověk ještě starý není a kdy už starý je (starým se stává dnem, kdy je jeho status změněn z ekonomicky aktivního na důchodce), má svůj sociální význam. Naši důchodci jsou pravděpodobně celkově psychicky starší ve srovnání s jejich západními kolegy, což pravděpodobně vede i k méně aktivnímu trávení celého období třetího věku. Je samozřejmé, že intervencí proměnných je zde mnoho, nicméně se domnívám, že zvýšení penzijního věku by mohlo přispět i k určitému psychickému a sociálnímu „omládnutí“ populace. Přece jen nízký věk definice stáří má značný sociální efekt – nutí ty, kdo do tohoto věku již dospěli, vnímat sebe sama jako staré (byť se tomu v závislosti na svém celkovém zdravotním a psychickém stavu mnohdy velmi bráníme) a podle toho se také chovat: To jest podvědomě se ztotožňovat s ro-

lemi spjatými se statusem „důchodce“ a „starého člověka“, které toho v našich kulturních podmínkách příliš mnoho nedovolují.

Shrnuto tedy, celkově jsem přesvědčen, že zvýšení penzijního věku bude prospěšné nám všem nejen z hlediska ekonomického, ale také z hlediska sociálního. Otázkou ovšem je, jak stanovit adekvátní věk, jímž definujeme ekonomicky a sociálně stáří, věk odchodu do důchodu.

Stanovit věk odchodu do důchodu je možné několika způsoby. Většina modelů vychází z toho, že předpokládané zlepšování zdravotního stavu populace a prodlužování střední délky života by mělo vést k tomu, že stanovení penzijního věku by mělo mít možnost variovat v čase, to jest mělo by se průběžně zvyšovat. Peter Uhlenberg (1987) navrhuje následující způsoby:

Způsob A) Určit penzijní věk je možno na základě počítání let ne od narození, nýbrž na základě výpočtu, kolik let ještě zbývá do smrti. Ne tedy odchod do důchodu např. v šedesáti letech, nýbrž v takovém věku, v němž podle úmrtnostních tabulek je naděje dožití jak mužů, tak žen buď 15 let, popřípadě, jak navrhuje Day (1988), 10 let. Tento návrh tedy bere v úvahu postupné prodlužování naděje dožití, s jejímž zvýšením by se posunul i práh „stáří“. Výhodou by podle Uhlenberga bylo to, že prodlužování života by zde znamenalo ne prodlužování let v důchodu, nýbrž delší období věku ekonomické aktivity. Přitom časové období privilegovaného statusu „penzista“ by se tímto opatřením nijak nezkracovalo a zůstávalo by důstojně dlouhé.

Způsob B) Věk odchodu do důchodu stanovit tak, aby se rovnal věku, kdy naděje dožití jak mužů, tak žen se rovná 25% naděje dožití ve věku dvaceti let.

Způsob C) Stanovit fixní poměr proporcí populace staré a populace středního věku. Věk odchodu do důchodu X by pak byl takový, aby populace starší věku X byla rovna 17% populace ve věku 20–věk X (Věk 20 je zde proto, neboť Američané běžně definují věk ekonomické aktivity jako 20–65).

Způsob D) Věk důchodu stanovit tak, aby se v populaci udržoval konstatní podíl starých osob. Uhlenberg se domnívá, že tento podíl by měl být 10%. Tímto způsobem by se eliminoval vliv demografických změn na IEZ_{Sp}⁷.

Ukažme si nyní na konkrétních výpočtech, jak by se tyto různé způsoby stanovení důchodového věku projevíly v jeho konkrétních hodnotách (viz tab. 6).

⁷ Oba způsoby *A* i *B* zde umožňují vypočítat věk odchodu do důchodu zvlášť pro muže a zvlášť pro ženy. Učiním tak, ovšem s vědomím, že se jedná jenom o ilustraci, neboť jsem vsouhlasil s zastáncem toho, aby důchodový věk začal pro obě pohlaví stejně. Způsoby *C* a *D* nepracují, jak vidno, se střední délkou života, nýbrž s věkovou strukturou populace a s podíly jednotlivých věkových skupin v celkové populaci, ne tedy zvlášť v populaci mužské a ženské. Při těchto výpočtech proto dospějeme k důchodovému věku za obě pohlaví.

Tab. 6: Varianty stanovení věku odchodu do důchodu, ČR 1990 a 2030

Rok	Věk odchodu do důchodu					
	Způsob A ¹		Způsob B ²		Způsob C ³	Způsob D ⁴
	muži	ženy	muži	ženy		
1990	60	65	64	67	66	65
zbyvá dožít	(15)	(15)	(12)	(14)	(13)	(14)
2030						
Scénář 1	60	68	64	69	71	73
zbyvá dožít	(15)	(15)	(13)	(15)	(10)	(10)
Scénář 4	67	71	68	71	74	75
zbyvá dožít	(15)	(15)	(14)	(15)	(12)	(11)
2030 USA		72		72	74	75
zbyvá dožít		(15)		(15)	(14)	(13)

¹Důchodový věk X je takový, aby $e_x = 15$

²Důchodový věk X je takový, aby $e_x / e_{20} = 0,25$

³Důchodový věk X je takový, aby $Populace(X+) / Populace(20-X) = 0,17$

⁴Důchodový věk X je takový, aby $Populace(X) / Celková populace = 0,10$

Pramen: Pro ČR – vlastní výpočty, pro USA Uhlenberg (1987)

Vidíme, že každý z uvedených způsobů výpočtu „patříčného“ věku odchodu do důchodu přináší jiné výsledky. Už v r. 1990 byla hranice našeho existujícího důchodového věku z tohoto hlediska „nepatříčné“ nízká. Budeme-li chtít věk odchodu do důchodu zvyšovat, je zřejmé, že pro jeho stanovení je možno akcentovat (a) buď příslušné proporce věkové struktury, což by obecně znamenalo vyšší důchodový věk, nižší počet let strávených v důchodovém věku a ulehčení systému sociálního zabezpečení, nebo (b) důstojnou délku let prožitou ve stáří, ale s vyššími proporcemi důchodců závislých na sociálním zabezpečení⁸

Je samozřejmé, že není třeba kopírovat americké návrhy, jež vycházejí z mnohem lepších úmrtnostních poměrů. Parametry se mohou do jednotlivých vzorců stanovovat v závislosti na naší konkrétní situaci. Nicméně podstatné je, abychom se vždy snažili sladit obě hlediska: relativně příznivé proporce důchodců a ekonomicky aktivní populace s důstojným počtem let, které nám budou zbývat k do-

⁸ Na tomto místě je třeba učinit vysvětlující poznámku k počtu let, která zbývají k dožití od určitého věku. Je třeba mít neustále na paměti, že tyto hodnoty naděje dožití jsou čísla, která jsou zprůměrovanými hodnotami, jež vznikly na základě výpočtů ze specifických měř úmrtnosti příslušné věkové kohorty v určitém roce. Proto tedy např. naděje dožití 15 let u mužů ve věku padesát let neznamená, že všichni muži zemřou v 65 letech. Někteří pravděpodobně zemřou dříve, jiní zase později. Norman Ryder (1988) z Princetonské univerzity v USA jednoduchým výpočtem ukázal, jak opatrní musíme být při interpretaci naděje dožití. V Coaleho a Demenyho západní úmrtnostní tabulce žen, jež odpovídá střední délce života při narození 80 rokům, je naděje dožití v 65 letech 17,5 roků. Jenže když Ryder spočítal interval spolehlivosti pro 95% případů, zjistil, že úmrtí se budou pohybovat v rozmezí 2,3-32,7 let. Je tedy jasné, že ti, kdo jsou ve věku 65 let, mohou žít už jen krátce nebo i velmi dlouho a že se tedy jedná o velmi diferencovanou skupinu z hlediska let, které jim zbývají do konce života, a tudíž i z hlediska dalších charakteristik, které jsou s nimi korelovány, jako je vitalita a zdravotní stav.

žití v důchodovém věku. To vše samozřejmě v podmínkách nezvratně stárnoucí společnosti.

Je zřejmé, že jakýkoliv způsob, jenž učiní z věku, kdy vznikne nárok na starobní důchod, proměnnou charakteristiku, otevře celou řadu důležitých problémů. Dva z nich jsou podle mého mínění, zcela základní:

(I) *Víme, zdali si starší občané přejí vyšší věk odchodu do důchodu? A jaký má vůbec názor celá naše populace na patřičný věk odchodu do důchodu?* Pokud je mi známo, veřejné mínění na tuto otázku ještě nebylo dotázáno a to není, myslím si, při řízení věci obecného zájmu, dobrý postup.

Obecně lze říci, že odborníci na stárnutí zatím toho příliš nevědí o tom, zdali by si lidé raději přáli pracovat déle, nebo naopak odcházet do důchodu dříve. Morgan (1979) říká, že rámeček, v jehož hranicích lidé činí rozhodnutí o odchodu do důchodu, je tvořen jednak přáními lidí, jednak jejich možnostmi důchod si dovolit a v neposlední řadě také příslušnými normami regulujícími odchod do důchodu. Na základě svých zkoumání pak zcela rasantně tvrdí, že zdraví, peníze a regule jsou klíčovými prvky tohoto rozhodování. „Lidé odcházejí do důchodu protože musí nebo proto, že si to mohou dovolit. A musí odcházet buď kvůli špatnému zdraví nebo kvůli stanovenému věku odchodu do důchodu. Pokud si to však mohou dovolit, většina odejde do důchodu dříve“ (Morgan, 1979: 169). Morgan také nabádá, abychom získávali opakovaná data o plánech starých lidí na důchod, o jejich situaci a o změnách v těchto plánech. Pro opakovaná šetření se vyslovoval proto, že podle jeho názoru není možno minulé a současné informace extrapolovat do budoucnosti, neboť v postojích lidí a v jejich ekonomické situaci dochází ke změnám, což vytváří rozdílné životní zkušenosti jednotlivých kohort. Morgan také tvrdě kritizoval americkou vládu za to, že připravovala dalekosáhlé změny v oblasti sociálního zabezpečení aniž by měla informace o tom, co lidé chtějí a jaká je jejich situace.

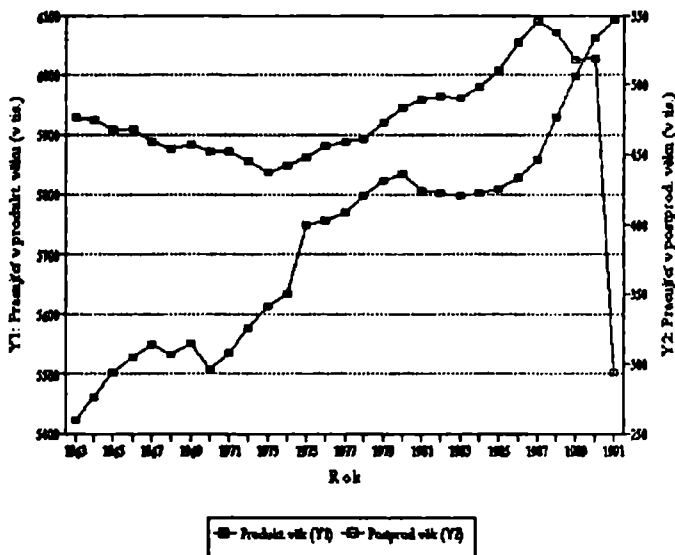
Jakákoliv změna věku, v němž vzniká nárok na starobní důchod, má značné dopady na zaměstnanost, nezaměstnanost a systém sociálního zabezpečení. Je pochopitelné, že v naší situaci toho zatím o těchto procesech empiricky příliš mnoho nevíme. Proto i my potřebujeme detailní studie, které by popisovaly a vysvětlovaly situaci starých osob předdůchodového a důchodového věku. Je ovšem zřejmé, že studie, po kterých souhlasně s Morganem volám, by měly mít především ekonomický zřetel. Ze zahraničních studií totiž vyplývá, že ekonomické faktory dominují nejen rozhodnutím o tom, kdy odejít do důchodu, ale také o tom, zda jsou lidé v důchodu uspokojeni. Jak lakonicky konstatuje Morgan, ve starém věku „pouze zdraví konkuruje penězům jako determinanta spokojenosti“ (str. 173).

Zahraníční studie naznačují, že dnešní staří lidé si ve vyspělých zemích přejí spíše dřívější odchod do důchodu – a také dříve skutečně odcházejí (Early, 1992). Česká data mabízejí poněkud jiný obraz. Ze sondy o zaměstnávání osob provedenou Haberlovou a Rollovou (1991) vyplývá, že 53% respondentů v předdůchodovém věku (tj. mužů a žen ve věku mezi 50 lety a důchodem) mělo zájem pokračovat v zaměstnání i po vzniku nároku na starobní důchod a dalších 17% ne-

bylo rozhodnuto. Zájem o práci v důchodovém věku zřetelně narůstala u této skupiny se vzděláním a s výší příjmu. Muži si přáli pracovat i v důchodu častěji než ženy⁹.

Důvody této situace jsou asi velmi rozmanité. Především se ale pravděpodobně jedná o stereotyp vytvořený celkovým minulým ekonomickým a sociálním klimatem. Hlad po pracovní síle vedl k tlakům zaměstnávat i důchodce, což si vynutilo i zákonné úpravy, které dovolovaly souběh mzdy a starobního důchodu; obava z příliš vysokých příjmů některých skupin obyvatelstva vedla ovšem tehdejší vládnoucí elitu k formulaci takových důchodových pravidel, jež prohlubovala rozdíl mezi vysokými příjmy a pak pobíraným důchodem (samozřejmě se pamatovalo na správné výjimky). Důchody byly celkově nivelizovány a v tomto rámci pak nutně docházelo k tomu, že poměrně velká skupina důchodců se snažila získat vedle pobírání důchodů i další finanční zdroje (Bartošová, 1991).

Obr. 6: Pracující v produktivním a postproduktivním věku v ČR, 1963 – 1991

Podíváme-li se na obr. 6, vidíme, že počty pracujících důchodců se od r. 1963 (rok, kdy statistické ročenky začaly uvádět bilanci pracovních sil) až do r. 1973 (logicky) souběžně s růstem počtů pracujících v ekonomicky aktivním věku snižovaly. Pak v průběhu celých sedmdesátých a osmdesátých let (v období zou-

⁹ Zájem pokračovat v zaměstnání i po vzniku nároku na starobní důchod vyjádřilo 58% mužů a 47% žen. Respondenti se základním vzděláním zamýšleli zůstat v zaměstnání i v důchodovém věku ve 40% případů, respondenti se středoškolským vzděláním v 57% případů a se vzděláním vysokoškolským v 66% případů. Respondenti s nejnižšími podíly na čistém měsíčním příjmu domácností (do 2000 korun) chtěli pokračovat v zaměstnání v 39% případů, zatímco respondenti, jejichž podíl na příjmu domácností byl vyšší měli i častější zájem pokračovat v zaměstnání: 42% respondentů, jejichž podíl na příjmu domácností činil 2001-2600 Kčs, 64% při podílu 2601-3200 a 66% při podílu nad 3200 korun (Haberlová, Rollová, 1983:6-10).

falých volání „nejsou lidi“) měly oba trendy (nelogicky) souběžný charakter a teprve po r. 1987 se začínají opět rozcházet. Lineární korelace mezi oběma řadami dat byla pro období 1963–1973 $r = -0,88$, pro období 1974–1987 $r = 0,73$ (v celém sledovaném období měla hodnotu $r = 0,14$). Tento trend, včetně poklesu v počtech pracujících důchodců zaznamenaný na konci osmdesátých let a na počátku let devadesátých je potvrzen i z jiných zdrojů (viz tab. 7). Zatímco v intercensálním období 1970–1980 se míra pracovní participace osob v důchodovém věku jak u mužů, tak u žen zvýšila, v roce posledního sčítání lidu (1991) se výrazně snížila a dosáhla za uplynulých 20 let nejnižších hodnot.

Tab. 7: Podíl ekonomicky aktivních (míra pracovní participace) obyvatel České republiky starších věkových skupin z celkového počtu obyvatel příslušných věkových skupin v letech sčítání lidu (v %).

Věk	1970		1980		1991	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
50–54	93,7	77,1	92,9	83,8	91,5	85,7
55–59	85,3	39,4	84,3	42,8	80,0	31,1
60–64	31,5	20,0	45,3	23,4	28,4	16,2

Pramen: Sčítání lidu, domů a bytů 1980 a 1991.

Není samozřejmě možné usuzovat z klesajícího počtu pracujících osob postproduktivního věku na samotný pokles zájmu pracovat. Ten se podle mého názoru nesnižuje, ostatně data z výzkumu Haberlové a Rollové tato slova potvrzují.

Pádným důvodem pro setrvání v zaměstnání navzdoru nároku na důchod byla u nás – a je to asi možno považovat za českou specialitu – nutnost podporovat mladé rodiny svých dětí. I již citovaná Bartošová je přesvědčena, že pomoc mladým manželstvím ze strany rodičů byla ve vyjednáváních na personálních odděleních, zda moci pokračovat v zaměstnání či odejít do důchodu, zcela jasným argumentem, kterému personalisté dobře rozuměli a respektovali ho. V dnešní době se tento důvod pravděpodobně u značné části populace rozšiřuje o další: o prostou snahu zajistit vyšší než minimální životní úroveň. Je pravděpodobné, že se proto asi i zvýší počty osob ochotné dále pracovat i po nároku na důchod. Ze sondy Haberlové a Rollové je ovšem patrné, že v nejbližší době „šance osob v důchodovém věku na zaměstnání budou klesat“ (1991:20). Údaje o poklesu pracujících důchodců tak, domnívám se, nevyvracejí generalizaci o snaze našich obyvatel zůstat co nejdéle v zaměstnání. Data z r. 1991 je třeba vnímat v perspektivě tehdy probíhajících dynamických politických a sociálních změn, jejichž součástí byly i obměny v pracovních pozicích a funkcích, jež často vyústily v sametové, leč nekompromisní (a mnohde i předčasné) odeslání do důchodu. Své také sehrála snaha řešit tímto způsobem narůstající nezaměstnanost.

Nezaměstnanost a předčasný odchod do důchodu jsou siamská dvojčata sféry práce. Možnost odchodu do důchodu dříve než v oficiálně stanovený věk je v dnešních vyspělých zemích široce využívaným schématem. Programy, které ho umožňují, jsou součástí pracovní legislativy ve všech západních zemích. Jejich smyslem

je dnes především redukovat počty osob na trhu práce (a snížit počty osob registrovaných jako nezaměstnaní). Programy předčasného odchodu do důchodu se často používají na řešení problémů spojených se zaváděním nových (složitějších) technologií a s restrukturalizací ekonomiky. Oba procesy jsou totiž nemilosrdné vůči starším zaměstnancům, kteří pak mají problémy s nalézáním alternativních zaměstnání. Obecně jsou tyto programy cíleny na dvě hlavní skupiny: (a) na skupinu zaměstnaných pracovníků v předdůchodovém věku, které podporují v tom, aby odchodem do důchodu uvolnili místo mladým lidem, kteří jsou, jak známo, významně častěji nezaměstnaní než ostatní věkové skupiny; (b) na dlouhodobě nezaměstnané osoby v předdůchodovém věku.

Zavedení možnosti časného odchodu do důchodu v sedmdesátých letech způsobilo v západních zemích pokles intenzity ekonomické aktivity (tzv. *participation rate*, míry participace, to jest podílu ekonomicky aktivních v dané věkové skupině z počtu obyvatel téže věkové skupiny). Byl zjištěn negativní vztah mezi mírou nezaměstnanosti a mírou mužské participace (u žen to je složitější, neboť součástí procesu ženské emancipace jsou stále silnější aspirace žen směřované do oblasti zaměstnání, takže posuny v míře zaměstnanosti žen jsou výrazně ovlivněny tímto ideačním faktorem a srovnávání měř participace v časových řadách nedává příliš smysl): v zemích s vyšší mírou nezaměstnanosti došlo k výraznějšímu poklesu míry participace v období 1970–1984 (konkrétně v Belgii, Dánsku a Holandsku), zatímco v zemích s nižšími počty nezaměstnaných byla i míra poklesu participace v uvedeném období nižší (např. v Rakousku, Finsku či Švédsku (Early, 1992)).

Je otázka, jestli bychom měli uvažovat o podobném schématu i u nás. Pokud bychom možnost dřívějšího odchodu do důchodu chápali jako nabídku většího množství volit mezi prací a volným časem v důchodu (jak tomu např. bylo původně v USA), pak bych se za takový program jednoznačně přimlouval. Problém je ovšem v tom, že v naší ekonomické situaci spíše potřebujeme věk pracovní aktivity prodlužovat než nabízet možnost dřívějšího odchodu. Celé rozhodování je navíc komplikováno tím, že v žádné zemi vlastně zatím ještě nedokázali přehledně spočítat, do jaké míry programy předčasného odchodu do důchodu řeší nezaměstnanost a s jakými náklady. Jisté ovšem je, že zavedení programu časného odchodu do důchodu v situaci stárnoucí populace by mohlo vystavit naši ekonomiku dalšímu vážnému (a pravděpodobně i neúnosnému) tlaku. Nutnost vydávat větší podíly národního důchodu na zajištění penzijního systému, jež před námi stojí v blízké budoucnosti, může být, obecně řečeno, kompenzována zvýšenou zaměstnaností, nárůstem produktivity nebo zvýšením příspěvků, které platí zaměstnavatelé a zaměstnanci na sociální pojištění, popřípadě kombinací všech tří prvků. Jelikož zvýšení zaměstnanosti a zvýšení produktivity jsou funkcí makroekonomického vývoje, je obtížné je vládou zajistit. Zvýšení příspěvků na sociální pojištění je opatřením tzv. administrativním, a mělo by tudíž být zdánlivě jednoduše realizovatelným. Jelikož se ovšem jedná v podstatě o zatížení zaměstnavatelů i zaměstnanců vyššími daněmi, může takové opatření vyvolat makroekonomické reakce: může snížit poptávku po pracovní síle nebo může vést k tlaku na vyšší mzdy a odstartovat inflační tendence. Navíc, podle závěrů ekonometrických studií, existuje statisticky signifikantní vztah mezi výší daní a pravděpodobností odchodu do důchodu. Vyšší daně tak mohou podporovat rozhodnutí odejít do důchodu – a v ekonomikách, kde existují programy předčasného odchodu do důchodu, tak

mohou vést k dalšímu posilování tlaku na časnější odchod do důchodu (Rosen, 1980).

Ze všech těchto důvodů je patrné, že v situaci demografického stárnutí je z dlouhodobého hlediska program předčasné penze velmi diskutabilní. Jelikož je jisté, že přírůstek pracovní síly bude po r. 2000 i v naší zemi jen minimální (osmdesátá léta a počátek let devadesátých se vyznačovala nízkou porodností), je možno souhlasit s doporučením zprávy sekretariátu Ekonomické komise OSN pro Evropu, že patřičným řešením tohoto problému je zvyšovat věk odchodu do důchodu a eliminovat stimuly k předčasným důchodům. Tato opatření by měla, podle uvedené zprávy, také přispět k tomu, že snižování přírůstků pracovních sil, které je navíc umocněno tendencí k prodlužování školní docházky (a ta se bude muset v brzké době realizovat i u nás), nebude tak drastické. Umožní také větší využití velmi vzácného lidského kapitálu, který skýtají starší pracovníci (Early, 1992).

Vraťme se ale opět k naší první otázce, tj. zdali víme, jestli si starší občané přejí zvýšení věku v němž vzniká nárok na odchod do důchodu? Odpověď na ni je složitá, neboť taková změna věku, v němž vznikne nárok na důchod, se dotkne věkových skupin, které jsou dnes mezi čtyřicítkou a padesátkou. S nimi se tedy musí o této otázce diskutovat. Avšak nejen s nimi. Diskuse musí být také vedena i s kohortami mladšími, neboť oni to budou, kdo budou příští důchodce financovat. Otevřená diskuse o všech těchto problémech, k níž chce mimochodem přispět i tato stať, může připravit naši populaci na nezbytné změny a může také přispět k případné nutné změně jejich postojů.

(II) *Bude zvýšení důchodového věku muset být doprovázeno dalšími strukturálními změnami?* Odpovědí je jasně ano. Pokud by mělo být variabilní stanovení důchodového věku akceptováno, bude muset být doprovázeno i dalšími opatřeními, která by vytvořila nové a jiné podmínky pro starší pracovníky. Peter Uhlenberg (1988) se domnívá, že bude třeba čtyř druhů změn:

a) změny v organizaci práce. S rostoucími počty starších pracovníků bude třeba nabízet takové formy práce, které by vyšly vstříc jejich potřebám a schopnostem, neboť, jak víme, se jedná o značně heterogenní skupinu. Bude třeba rozšířit nabídku práce na částečný pracovní úvazek, zavést pružnou pracovní dobu či možnosti práce na dohodu, zkrátka bude třeba připravit organizační podmínky výkonu práce tak, aby každý pracovní kontrakt byl velmi flexibilní s možností až určité individualizace, čímž by se mohlo naplno využít veškerého potenciálu starších pracovníků. Ani v našich podmínkách by neměl vzniknout hiát mezi tím, co budou moci příští starší pracovníci nabídnout a co bude skutečně využíváno. Jelikož se pohybujeme v časovém horizontu změn, jež nastanou po r. 2010, bude se v České republice jednat o skupiny, které při odchodu do důchodu budou kohortami narozených po r. 1950. Budou to tedy kohorty s bohatými zkušenostmi z politických zvrátů v letech 1968 a 1989, kohorty vzdělanější, kohorty, které prožily prvních dvacet let své ekonomické kariéry v období státního socialismu a druhých dvacet let v období normálně fungující demokratické společnosti s tržní ekonomikou (zde poněkud předbíhám vývoji, optimisticky však doufám, že má přání nejsou otcem mých myšlenek), kohorty, jejichž potenciál v nejrůznějších oblastech ekonomického, sociálního a politického života by neměl zůstat ležet ladem.

- b) změny v organizaci školského vzdělávání. Aby starší pracovníci nevypadávali předčasně z trhu práce díky dynamicky se vyvíjejícím technologiím a s nimi spojených požadavků na nové dovednosti a kvalifikace, bude nutno zavést a rozšířit možnosti dalšího vzdělávání v dospělém a starším věku. Nabídky celoživotního vzdělávání a rekvalifikačních kursů nejen zvyšují možnosti plné participace v pracovním procesu ve starém věku, ale současně mohou poskytnout bázi pro smysluplné prožití třetího věku v oblasti mimoekonomických aktivit.
- c) věnovat mnohem vyšší pozornost zdravotnímu stavu starých osob. Potvrdí-li se zatímtní tendence, že prodloužení délky lidského života nepřináší bezezbytku také více let ve stáří bez zdravotních komplikací, bude to znamenat, že prodloužení pracovního věku by současně zvýšilo počty osob neschopných pracovat právě z důvodů jejich nedobrého zdravotního stavu. Zvýšené úsilí bude ovšem třeba věnovat také tomu, aby se hledaly cesty jak umožnit zaměstnání i těm osobám, které mají určité zdravotní potíže.
- d) starat se mnohem více o to, co se bude dít s důchodci po jejich odchodu na odpočinek. Zkrácení třetího věku a redukce počtu důchodců musí vytvořit strukturální podmínky pro zlepšení kvality posledních let života, tedy pro to, aby období v důchodu bylo i nadále smysluplnou a zážitkově bohatou fází životního cyklu.

Jak ze všech těchto úvah vyplývá, zvýšení důchodového věku je z mnoha důvodů nezbytným strukturálním opatřením, které čeká naši společnost na počátku dalšího tisíciletí. Je to ovšem krok, zdůrazňuji, strukturální povahy, a proto se bude nutno na něj také strukturálně připravit. Nejsem si jist, zdali si všichni ti, kdo u nás hovoří o nutnosti prodloužení délky ekonomické aktivity, uvědomují, o jak důležitý strukturální zásah do života společnosti se jedná. A už vůbec si nejsem jist, zdali si všichni v plné míře uvědomujeme, jakým způsobem nás všechny demografické stárnutí poznamená. Zestárnutí prostě přišlo rychleji, než jsme si nejen my, ale lidé tohoto světa vůbec, stačili uvědomit, takže sociální struktury se nevyvinuly se stejnou rychlostí jako struktury věkové (Olshansky, Carnes a Cassel, 1993). A nesoulad struktur je ze systémového hlediska vždy na pováženou. Asi právě z tohoto důvodu mnozí západní experti na sociální politiku tvrdí, že prodloužení lidského života (tedy více let prožitých v třetím věku) je sice triumfem sociálního vývoje, avšak může současně znamenat hrozící katastrofu.

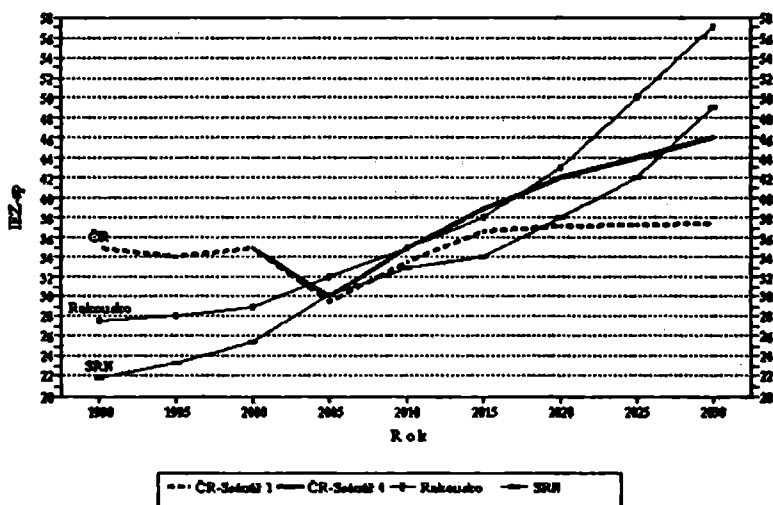
Zvýšení důchodového věku je (a musí být) dlouhodobějším projektem, jenž je z hlediska sociálního, ekonomického a politického projektem složitým. Takové opatření je nutno připravovat s odpovídajícím předstihem, abychom nejen dali dostatečný prostor k vývoji příslušných struktur, ale především proto, aby se členové příslušných věkových skupin na novou skutečnost mohli anticipačně adaptovat. Ukažme si nyní, jak je možno takové situace modelovat a k jakým demografickým výsledkům by prodloužení věku, v němž vzniká nárok na důchod, mohlo vést. Upozorňuji, že se jedná o projekční simulace, jež mají naznačit možné relace mezi počty osob ve věku ekonomicky předproduktivním, produktivním a poproduktivním.

Jsou možné např. následující modely:

- (a) V r. 1995 stanovíme, že ženám, které v tomto roce dovrší 50 let, a samozřejmě i ženám mladším, vznikne nárok na odchod do důchodu v 60 letech bez ohledu

na počet dětí, které během svého života měly. Což by znamenalo, že od r. 2005 by byl věk odchodu do důchodu u nás jednotný pro muže i ženy ve věku šedesátí let¹⁰ a věk ekonomické aktivity 15–59 let. Jak by se změnil IEZ_{SP}? Výsledek je v tab. 8 a na obr. 7.

Obr. 7: Index ekonomické zátěže starou populací v Rakousku, SRN, ČR, 1985–2030

Tab. 8: Indexy ekonomické závislosti starou populací v Rakousku, SRN a České republice (zde podle nízké – Scénář 1 a vysoké – Scénář 4 varianty stárnutí)

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2025	2030
Rakousko ¹	28	28	29	32	35	38	43	50	57
SRN ²	22	23	25	30	33	34	38	42	49
Česká rep.	1	35	34	35	29	34	37	37	37
	4	35	34	35	30	35	39	42	44

1 Věk ekonomické aktivity: Muži 15–64, ženy 15–59

2 Věk ekonomické aktivity: 15–64 pro obě pohlaví

Pramen: Bos, E.: World Population Projections (1992)

ČR – vlastní výpočty z populační projekce

Jak je patrné, tímto opatřením bychom míru ekonomické zátěže postproduktivní populací výrazně snížili a dostali bychom se dokonce i ve vysoké variantě stárnutí (Scénář 4) na nižší úroveň tohoto indexu než budou mít např. naši vyspělí sousedé v Rakousku (kde muži odcházejí do důchodu v 65 a ženy v 60 letech) a SRN (kde je důchodový věk pro obě pohlaví 65 let). Naším problémem ovšem je, jak mě upozornil Kučera, že se zvýšením věkové hranice

¹⁰ Podle vládního návrhu by v r. 2005 odcházeli muži do důchodu ve věku 61 let a 10 měsíců, ženy se dvěma dětmi v 58 letech a 8 měsících.

odchodu do důchodu prudce vzrůstá podíl neschopných práce, zvláště v dělnických povoláních. Nepracujících důchodců bylo v r. 1991 z 50–54 letých mužů 9%, z 55–59 letých již 25%. Z žen ve věku 45–49 let to bylo jen 5%, ale z 50–54 letých již 15%. Důsledky našeho špatného zdraví se tedy projevují i v této oblasti a pokud se situace nezlepší, mohou snižovat možné efekty změn důchodového věku.

(b) V r. 1995 kromě opatření (a) současně stanovíme, že muži a ženy, jež v r. 1995 dovrší 45 let (a mladší, pochopitelně), budou moci odejít do důchodu až v 65 letech. Což by znamenalo, že od r. 2015 by se u nás věk ekonomické aktivity zvýšil na 15–64 let. Jelikož by od r. 2005 platilo současně i opatření (a), vypadal by vývoj IEZSP jak je znázorněn na obr. 8.

Posunutí věku, v němž vzniká nárok na odchod do důchodu na 65 let, jenž je ve vyspělých zemích v podstatě standardem, by míru zátěže ekonomicky aktivní populace populací důchodců podstatně dále redukovalo. Rozdíl mezi jednotlivými variantami vývoje tohoto indexu sumarizuje tab. 9.

Odchod do důchodu v 65 letech by od r. 2015 stlačil míru zátěže ekonomicky aktivní populace starými občany v obou variantách stárnutí pod úroveň r. 1990, což by byla, z tohoto hlediska, i podstatná úleva systému sociálního zabezpečení.

Manipulace s důchodovým věkem ovšem v sobě skrývá jednu podstatnou skutečnost. Je jí zvýšení podílu obyvatelstva ve věku ekonomické aktivity.

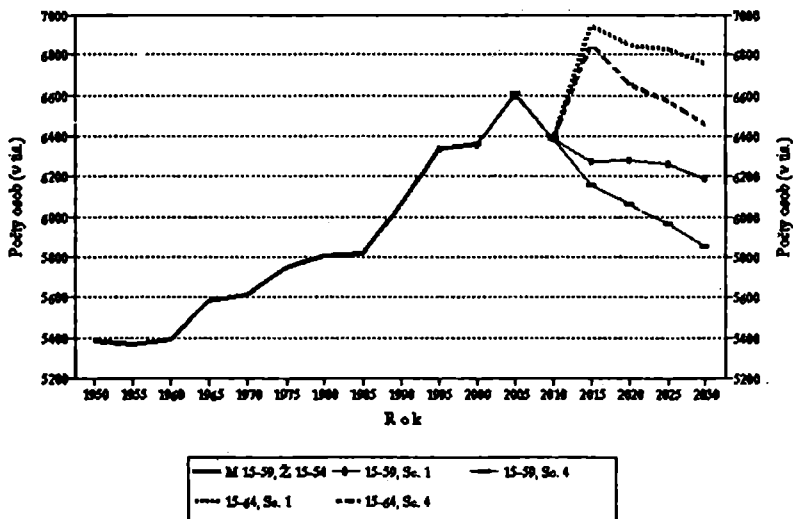
Tab. 9: Varianty vývoje IEZ_{SP} po r. 2015 v závislosti na důchodovém věku.

Rok	Index ekonomické zátěže starou populací					
	Scénář		Model A ¹		Model B ²	
	1	4	Sc. 1	Sc. 4	Sc. 1	Sc. 4
1995	34	34	–	–	–	–
2015	44	47	37	37	23	26
2020	44	50	37	42	26	29
2025	45	52	37	44	26	31
2030	47	57	37	46	26	33

1 Nárok na odchod do důchodu v 60 letech pro obě pohlaví

2 Nárok na odchod do důchodu v 65 letech pro obě pohlaví

Obr. 9: Varianty projekcí počtu osob v ekon. aktivním věku, ČR 1950–2030

Obr. 9 ukazuje vývoj ekonomicky aktivní populace po změnách v důchodovém věku podle modelu (a) a (b). Jak vidno, počty pracovních sil se budou do r. 2000 podstatně zvyšovat (přibližně o 300 000 oproti r. 1990). Zvýšení důchodového věku podle modelu (a) by do r. 2030 přivedlo počty osob v ekonomicky aktivním věku ve vysoké variantě stárnutí v podstatě zpět na úroveň r. 1985. Zvýšení důchodového věku podle modelu (b) by v nízké variantě stárnutí vyprodukovalo v období 2015–2030 takové počty osob v pracovním věku, které jsme v poválečné historii v naší ekonomice zatím neměli.

Obrázky 8 a 9 napovídají, že politikové a ekonomové jsou dnes postaveni před velmi složitý problém: Na jedné straně redukovat míru budoucí ekonomické zátěže tvořenou věkovými skupinami postproduktivního věku, na druhé straně současně zvládnout hrozící strukturální nezaměstnanost umocněnou mocnými přísmny mladých lidí na trh práce v polovině 90. let, a to vše ve složitých podmínkách vytváření demokratické společnosti a fungující tržní ekonomiky. Trendy vývoje zaměstnanosti ve vyspělém světě naznačují, že dynamický technologický vývoj značně redukuje (a bude redukovat) poptávku po pracovní síle, čímž vytváří podmínky pro vyšší míru nezaměstnanosti. Jaké počty pracovních sil bude naše ekonomika požadovat nebo schopna absorbovat? To je otázka, která do úvah o možných způsobech řešení problému české stárnoucí společnosti bude neustále vtíravě intervenovat¹¹.

¹¹ Počty pracovních sil se dají ovšem regulovat nejen stanovením důchodového věku, ale také stanovením délky povinné školní docházky. Jsem přesvědčen, že změny nastanou i zde. Vždyť investice do vzdělání, do lidského kapitálu, je investice velmi rozumná a - v dlouhodobé perspektivě - i velmi efektivní. Je zcela zřejmé, že radikální proměna naší společnosti nemůže

Závěr

V tomto článku jsem naznačil některé možné ekonomické souvislosti demografických změn odehrávajících se ve vyspělých společnostech, změn, jež vedou ke stárnutí populací. Tyto demografické změny probíhají i v naší republice. Nastíněné ekonomické problémy vyplývající z populačního stárnutí nejsou samozřejmě těmi jedinými. Nebylo možno se na ploše vyhrazeném tomuto příspěvku např. ani dotknout problematice transferu opatření sociální politiky z populace dětské (0–14) na populaci starou, na niž tak výrazně upozornil Sam Preston (1984), transferu, jež svým přesunem pozornosti na starou populaci vede, de facto, podle Prestonova názoru, k sociální diskriminaci dětí. Stejně tak nebylo místo na úvahy o změnách v sociodemografických charakteristikách staré populace (např. její zvyšující se vzdělání), které budou mít např. vliv na strukturu konzumních vzorců celé společnosti, na něž se dnes již západní business pečlivě připravuje. A už vůbec jsem se nemohl dotknout problematiky, jež stárnoucí společnost přináší v perspektivě sociologické a politologické: Jaký bude status starých osob ve stárnoucí společnosti? Jak se změní sociální význam věku? Jaký bude životní styl starých osob? Stanou se tyto „šedí panterí“ novou a nepřehlédnutelnou politickou silou? Jaký bude vztah mezi generacemi ve stárnoucí společnosti? Nastane mezigenerační válka se soupeřením o limitované zdroje?

Otázek je mnoho, odpovědi jen minimálně. Odborníci zabývající se tématem stárnoucí společnosti se ovšem shodují v jednom: Je téměř jisté, že se stáváme svědky počátků sociální revoluce, s následky, které nebudou o nic menší, než byly ty, které přinesly ty nejpodstatnější technologické objevy.

Demografické změny přinášející populační stárnutí se tak pozvolna, leč s neshovívavou vtíravostí, stávají výzvou, která svým charakterem prověří především naše humanistické postoje. Sociologům se zde otvírají pole působnosti, jež jsou žírná a bez hranic.

LITERATURA:

- Andrie, A.: *Populace stárne*. Ekonom, 21–1993, str. 26–27.
 Bartošová, M.: *Analýza ekonomické aktivity důchodců*. Ústřední ústav národohospodářského výzkumu, Praha 1991.
 Bos, E., My, T. Vu, Levin, A., Bulatao, R.A.: *World Population Projections (1992–1993 Edition)*. The John Hopkins University Press, Baltimore 1992.

proběhnout bez zvýšení vzdělanostní úrovně populace. Prodloužení povinné školní docházky uzákoněním povinného středního vzdělání má ovšem opět dvojitý efekt. Na jedné straně by sice rozšířením skupiny osob v předproduktivním věku (0–19) snížilo počet pracovníků na trhu práce (a potenciálně redukovalo míru nezaměstnanosti), avšak současně by zvýšilo míru celkového ekonomického zatížení (IEZ_C) aktivní populace populací ekonomicky neaktivní (mladí lidé + důchodci). I tento vývoj se dá poměrně lehce modelovat, avšak v tomto příspěvku již není na podobné úvahy prostor.

- Carlson, E.: Inverted Easterlin Fertility Cycles and Kornai's „Soft“ Budget Constraint. *Population and Development Review* 18, No. 4 (December) 1992: 669–688.
- Coale, A. J.: How a Population Ages or Grows Younger. In Freedman, R.(ed.): *Population: The Vital Revolution. Anchor Books, New York, 1964.*
- Coale, A. J., Guang Guo: The Use of Model Life Tables at Very Low Mortality Population Projection. *Population Bulletin of the United Nations*, N. 30, 1991.
- Concise Report on the World Population Situation in 1991.* United Nations, New York 1991.
- Cutler, D. M., Poterba, J.M., Sheiner, L.M., Summers, L.H.: An Aging Society: Opportunity or Challenge? *Brooking Papers on Economic Activity*, 1:1990, pp. 1–73.P
- Day, L. H.: Numerical Declines and Old Age Structure in European Populations: An Alternative Perspectives. *Family Planning Perspectives*, No. 3, May/June 1988, str. 139–143.
- Dostál, J.: Vyhlička na důchod. *Ekonom*, 27/1993, str. 24–26.
- Easterlin, R.: *Birth and Fortune (2nd ed.)*. Chicago: *University of Chicago Press, 1987.*
- Easterlin, R.A.: The Economic Impact of Prospective Prospective Population Changes in Advanced Industrial Countries: An Historical Perspective. *Journal of Gerontology*, Vol. 46, No. 6, S299–309, 1991.
- Espenshade, T.J.: Zero population Growth and the Economies of Developed Nations. *Population and Development Review*, Vol. 4, No. 4, pp. 645–680, December 1978.
- Haberlová, V., Rollová, V.: *Zaměstnávání osob v důchodovém věku*. Výskumný ústav práce a sociálních věcí, Bratislava 1991.
- Historická statistická ročenka ČSSR*. SNTL, Praha 1985.
- Klimentová, J., Skývová, D.: Potřeba změn věkové hranice. *Sociální politika*, 5/1992 (květen), str. 10–11.
- Kornai, J.: *Growth, Shortage and Efficiency*. Berkley: University of California Press, 1982.
- Olshansky, S.J., Carnes, B.A., Cassel, C.K.: The Aging of the Human Species. *Scientific American*, April 1993, pp. 46–52.
- Preston, S. H.: Children and the Elderly: Divergent Paths for America's Dependents. *Demography*, Vol. 21 (4), 1984, str. 435–456,
- Rabušic, L.: Kde jsou meze lidského života? *Demografie*, 3/1993a, str. 153–161.
- Rabušic, L.: O úmrtnosti v České republice. *Demografie*, 4/1993b str.
- Rabušic, L.: Populační projekce České republiky do r. 2030. *Demografie* 1994, v tisku
- Rosen, H.: What is labor supply and do taxes affect it? *American Economic Review*, May 1980, str. 171–176.
- Ryder, N. B.: Effects on the Family of Changes in the Age Distribution. In: *Economic and Social Implications of population Aging. Proceedings of the international Symposium on Population Structure and Development*, Tokyo, 10–12 September 1987, United Nations, New York, 1988.
- Sčítání lidu, domů a bytů 1980*. Český statistický úřad, Praha 1982.
- Sčítání lidu, domů a bytů k 3. 3. 1991. Podrobné údaje za obyvatelstvo*. Český statistický úřad, Praha 1992.
- Statistická ročenka České a Slovenské Federativní republiky 1991*. FSÚ Praha 1991.
- Simon, J.: *The Ultimate Resource*. Princeton: Princeton University Press, 1981.
- Stolnitz, G. J.(Ed.): *Demographic Causes and Economic Consequences of Population Aging*. Economic Studies No. 3, United Nations, New York 1992.
- Uhlenberg, P.: How old is „old age“? *The Public Interest*, 82/(Summer) 1987, str. 67–78.
- Uhlenberg, P.: Population Aging and the Timing of Old–Age Benefits. In: Ricardo–Campbell, R., Lazear, E. P. (Eds.): *Issues in Contemporary Retirement*. Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford 1988, str.249–274.
- Yaukey, D.: *Demography – The Study of Human Population*. St. Martin's Press, New York 1985.

SUMMARY

AGING CZECH SOCIETY

The paper deals with one of the problems which is being encountered now by all developed nations - demographic aging. Its first part explains demographic mechanisms causing population aging both in general and also in the Czech Republic. By means of the author's own population projection of the Czech population, it shows how the Czech society will age after 2010. By 2030 between 17%-21% of the population (depending on a projected scenario of further development of fertility and mortality) will be aged 65 and older in the Czech Republic and the society will be facing all of the problems connected with the aging process.

The second part of the paper tries to answer two crucial questions which emerge with an aging population. First, by reviewing foreign literature it deals with the relation of low population growth and economic productivity. It shows that in the past forty years of so called "socialist development" in the Czech republic, the correlation between the rate of annual working-age population growth and the rate of annual economic growth was moderately positive (labor extensive economy) while analyses of Western economies tell us that such a correlation was in the last two decades negative (labor intensive economies). Therefore, assuming that the Czech economy will soon acquire characteristics of modern market economies with labor intensive characteristics, we need not fear annual working-age population growth which is projected by the author to be -0.57% for the period 2000-2030 in the high scenario of population aging.

The second question which is dealt by the paper is how to finance the increasing numbers of pensioners when the proportion of the working-age population is shrinking. Due to the low retirement age in the Czech republic (60 for men, 54-57 for women), we can expect an increase from 2,1 million (20%) of pensioners in 1990 to 2.7 million - 3.1 million (26%-30%) in 2030. The dependency ratio of the elderly will increase from 35 in 1990 to 47-57 in 2030, even higher level than the average found in Western European countries. This will create many problems for transforming the Czech economy.

In theory, there are three main ways how to tackle the problem of the burden of the elderly to national economies: 1) By means of higher economic growth, 2) by means of lowering the level of pensions and decreasing the standard of living of the elderly, and 3) by increasing the retirement age. In practice, only the third approach is possible at present in the Czech society. Therefore, two models of how to increase the Czech retirement age are suggested, and the possible consequences for the labor market are explored. Because the impact of an increased retirement-age for the lifestyles of the elderly can be enormous, general public discussion about this and related aging problems will be necessary.